

**“КРАТКАЯ ЗАПИСКА ДѢЙСТВИЙ ПРЕЖДЕ БЫВШИХ
ПО НАШЕ ВРЕМЯ” (1581-1789) – ПАМ’ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.**

Українська історіографія другої половини XVIII ст. представлена досить широким спектром історичних пам’яток, різноманітних за змістом і методом написання. В цей період починають з’являтися перші твори, які хоч і умовно, але можна віднести до критичної історіографії. Адже, незважаючи на компілятивність так званих козацьких літописів Грабянки, Величка, а також пізніших авторів – Петра Симоновського, Олександра Рігельмана та ін., постали вони на основі критичного опрацювання різноманітних текстів вітчизняного та зарубіжного походження. Поряд із такими творами в історіографії зазначеного періоду у великій кількості представлені своєрідні релікти середньовіччя – хроніки, що зберегли літописну манеру викладу матеріалу, тобто в стислій формі за хронологічним порядком, переважно без сюжетного й логічного зв’язку між повідомленнями. Але, на відміну від ранніх літописів, українські хроніки другої половини XVIII ст. мають яскраво виражені риси локальності – їх зміст прив’язано до конкретної місцевості, а описи подій загальноісторичного значення чергуються із суто місцевими повідомленнями. Такі хроніки, як правило, містяться у рукописних збірниках поряд із класичними козацькими літописами й історичними документами. Їх авторство належало упорядникам та власникам рукописних книг, котрі укладали хроніки шляхом компіляції або ж використовували для цього власні спостереження. Часто два означені методи поєднуються, в такому разі рання частина хроніки є компіляцією, а пізніша, хронологічно ближча до автора, є самостійним історичним твором. В окремих випадках має місце продовження пізнішим автором хроніки, що велась до нього.

В одному з рукописних збірників другої половини XVIII ст. міститься короткий реєстр історичних подій під назвою “Краткая записка дѣйствій прежде бывших по наше время” (Далі – “Коротка записка”), що охоплює опис подій 1581-1789 років¹. Крім цієї хроніки, до складу збірника входить текст одного зі списків “Літопису Грабянки”, писаного різними почерками. Причому, почерк останніх сторінок “Літопису...” збігається з почерком, яким писана більша

частина “Короткої записки”. Спільним виявилось також оформлення заголовних літер (у “Літописі Грабянки” і в хроніці їх виділено кіновар’ю). Це вказує на те, що хроніка переписувалась, або творилась одночасно з текстом останніх аркушів “Літопису Грабянки” причому однією людиною. Датування наявних філіграней дозволяє приблизно визначити, що це сталось у 80-х роках XVIII ст.² Крім основного почерку хроніки, яким написана її частина за 1581-1727 рр., можна виділити ще два. Один із почерків охоплює опис подій 1728-1734 рр., іншим написані повідомлення за 1788-1789 роки.

В історіографії на сьогодні не існує спеціальних досліджень цього твору, крім короткого огляду, зробленого Оленою Апанович, зусиллями якої і виявлено даний текст³. Тому нашим завданням є загальна характеристика інформаційного масиву хроніки та аналіз її джерельної основи. Останнє дасть змогу трактувати “Краткую записку” як оригінальний чи компілятивний твір.

Хроніка складається з 69 повідомлень, перше з яких, досить нетрадиційне як для подібних творів, стосується запровадження в 1581 р. у Речі Посполитій григоріанської системи літочислення: “Приняли ляхи от Рима календарь новый, то есть старый поправили римлянѣ”⁴. Далі слідує короткі, розміщені в хронологічному порядку, записи історичних подій, що привернули увагу автора. Такими стали козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII століть, Хотинська війна й участь у ній гетьмана Сагайдачного. Декілька записів стосуються війни 1648-1657 років. Період другої половини XVII століття знайшов відображення у повідомленнях про міжусобну боротьбу старшинських угруповань, часті напади кримських татар, діяльність гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького. Повідомлення стосовно інших гетьманів обмежуються лише інформаційними ремарками на кшталт: “Іван Самойлович попович гетманом зостал”, “Демян Многогрешный зостал гетманом”⁵. Чимало уваги, порівняно з іншим, автор приділив періоду гетьмана Івана Мазепи. Повідомлення про нього інформаційно ширші за інші і розділяються на два тематичні блоки: військові акції часів Мазепи проти шведів та участь у них самого гетьмана та події пов’язані з переходом Мазепи на бік Карла XII. Після 1709 року у хроніці помітна більша деталізація у висвітленні подій. Трапляються по декілька записів на кожен рік. Усі вони переважно стосуються військової історії й описують обставини Прутського походу 1711 року, походу Орлика з татарами в Україну.

Записи подій 1728-1734 років велись іншою людиною, про що

свідчить відмінність почерку від першої частини хроніки. Тут зафіксовано події, які, переважно, стосуються російської історії зазначеного періоду: придворні справи, військові акції російських військ тощо. Є також повідомлення про смерть гетьмана Івана Скоропадського в 1728 р. та обрання його наступника Данила Апостола в 1731 р. Закінчується ця частина хроніки записом про смерть гетьмана Апостола. На цьому записи припиняються, і лише під 1788 і 1789 роками іншим почерком, який, очевидно, належав читачеві межі XVIII-XIX століть, фіксуються два повідомлення про здобуття російськими військами турецьких міст Очакова та Бендер. Таким самим почерком зроблені записи уточнюючого характеру на берегах усієї хроніки. Згідно з почерком, цьому ж читачеві-співавтору хроніки належить запис на останньому аркуші збірника: “родилась дочь моя 1797 году”⁶. Даний запис підтверджує припущення про завершення укладання хроніки на межі XVIII-XIX століть.

У тексті хроніки, зважаючи на її інформаційну стислість, важко виокремити певні авторські уподобання. Не виявляється ніяких емоційних характеристик щодо діянь найбільш помітних і суперечливих політичних фігур XVII-XVIII століть – Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи. Стосовно останнього не помітно бодай тіні неґації, яка зазвичай є обов’язковим супутником характеристики цього гетьмана. Говорячи про достовірність представлених у хроніці повідомлень, варто відзначити про численні хронологічні помилки в її тексті. Це, зокрема, стосується дати початку Визвольної війни, яка в хроніці визначена 1638 роком. Та й рік смерті її керівника – Богдана Хмельницького – перенесено на чотири роки назад (1653 рік). Подібні ж помилки хронологічного характеру присутні при датуванні Берестецької битви (1650), битви під Конотопом (1660)⁷. Таких помилок у тексті хроніки трапляється чимало, особливо на її початку, де відбито події XVI-XVII століть.

Незважаючи на інформаційну бідність хронікальних записів, серед них часто, згідно з давньою літописною традицією, зустрічаємо повідомлення про різноманітні стихійні лиха: землетруси, голод, пожежі, нашествия сарани, появи комет тощо.

Зупинимось тепер на характеристиці джерельної основи “Короткої записки”. При дослідженні цього питання, Олена Апанович зробила припущення щодо “Лизогубівського літопису” як імовірного джерела хроніки⁸. Дійсно, переважна частина тексту “Короткої записки” має близьку спорідненість з означеним твором. Однак нам вдалось виявити також присутність у тексті хроніки сюжетів з інших

джерел. Одним з них є твір XVIII століття, подібний за змістом до вищевказаного “Лизогубівського літопису”; назва якого “Краткое лѣтоизвращение знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев, що описує події 1506-1785 років (далі – “Краткое лѣтоизвращение”)⁹.

Володимир Антонович, зробивши джерелознавчий аналіз цього твору, визначив його спільне походження разом із “Лизогубівським літописом” від спільного джерела – “Короткого опису Малоросії”¹⁰. Це сприяло поширенню в історіографії хибного переконання про те, що “Лизогубівський літопис” і “Краткое лѣтоизвращение” співвідносяться між собою як дві редакції одного твору¹¹. Втім, перший з них у своїй основі мав історичну хроніку “Описание кратчайшее знатнейших деств и случаев, что в котором году дѣялось на Украинѣ малоросской и около Украины и кто именно когда был гетманом козацким” (1506-1734), написану на основі “Короткого опису Малоросії”¹². Друга хроніка дійсно до 1734 року містить окремі виписки з “Короткого опису Малоросії”, поряд з численними повідомленнями нез’ясованого походження.

Порівнюючи текст “Короткої записки” із “Лизогубівським літописом” та “Кратким лѣтоизвращением” можна простежити метод їх використання як джерел. З початку хроніки (1581 рік) до XVIII століття основним її джерелом слугував текст “Лизогубівського літопису”, піддавшись на сторінках хроніки значному скороченню. Про вірність такого твердження свідчать дослівні збіги повідомлень обох творів, а також наявність у тексті “Короткої записки” повідомлень, притаманних лише “Лизогубівському літопису”. У більшості випадків з великих епізодів цього “літопису” автор хроніки використовує для тексту “Короткої записки” лише їх інформаційну суть. Деякі, невеликі за змістом епізоди, переписано дослівно. Подібним же чином повторюються повідомлення про стихійні лиха. Причому автор “Короткої записки” іноді опускає більш значущі події з тексту-джерела, віддаючи перевагу другорядним повідомленням, які стосуються вказаної тематики. Так, наприклад, під 1699 роком у “Лизогубівському літописі” описано події, пов’язані з Азовськими походами і лише наприкінці цього повідомлення зазначено: “Солнца сентября 13 затменіе было”¹³. Саме це повідомлення і стало складовою частиною “Короткої записки”. Взагалі, автор цієї хроніки не випускає можливості переписати усі епізоди такого характеру. Серед них трапляються і такі, які мають легендарну основу. Одним із них є епізод, дослівно перенесений з “Лизогубівського літопису”, про перетворення води в озері на кров біля села Козубівка, що поблизу Києва¹⁴.

Складовою методу вибору сюжетів із тексту “Лизогубівського літопису” автором “Короткої записки” є надання переваги повідомленням, що якимось чином мають відношення до Києва. Автор цілком переписує такі епізоди, або ж виділяє з повідомлення лише київський матеріал, ігноруючи усе інше. В “Короткій записці” можна зустріти епізоди переписані дослівно з “Лизогубівського літопису” про освячення у Києві на православну церкву домініканського кляштору, повідомлення під 1679 роком стосовно будівництва навпроти Києва мосту через Дніпро, про епідемії й пожежі у Києві¹⁵. Щодо останніх, в “Лизогубівському літописі” крім Києва перераховані й інші міста, але автор хроніки обирає лише ті, які стосуються безпосередньо Києва. Так, в “літописі” записано: “мор был великий в Киевѣ, в Черниговѣ, в Сѣднѣвѣ, в Осницѣ, и другихъ мѣстах...”¹⁶. З усього цього у “Короткій записці” читаємо лише наступне: “Мор был великий в Киевѣ”¹⁷. У такому контексті окремої уваги заслуговує епізод “Короткої записки”, в якому йдеться про сутичку 1636 року повсталих козаків із польськими військами біля Сахнова Моста¹⁸, який майже без змін запозичено з короткої хроніки подій (1608-1700), назва якої “Межигірський літопис”¹⁹. Стосовно назви “Сахнов Мост”, то вона належала, згідно з примітками видавців “Межигірського літопису”, селу, розташованому неподалік від Києва²⁰. Наведені факти можуть свідчити про Київ або Київщину як імовірне місце написання “Короткої записки”, або ж про київське походження її автора.

Починаючи з повідомлень початку XVIII століття, текст “Короткої записки” усе частіше відхиляється від свого основного джерела і фіксує повідомлення, запозичені з іншої хроніки. Так, епізоди під 1701 роком про похід чернігівського полковника Єфима Лизогуба під фортецю Орешок і його перемогу над шведським генералом на річці Іжорі, також опис більшості подій 1728-1734 років запозичено дослівно зі згаданого нами “Краткого лѣтоизвѣрания”²¹. До цього можна додати епізоди про пожежу в Києво-Печерській лаврі й на Подолі, перебування Петра I в Києві і заснування ним Печерської фортеці. На нашу думку, звернення автора “Короткої записки” до іншого джерела пов’язане з тим, що повідомлення основного джерела хроніки – “Лизогубівського літопису” з кінця XVII ст. стають значно розлогішими, зосереджуючи у собі багато “нецікавих” для автора “Короткої записки” фактів із біографії лизогубівської родини. Натомість хроніка “Краткое лѣтоизвѣрание” зберегла і надалі стиль короткого опису подій як загальноісторичного, так і регіонального характеру, що відповідає загальній структурі й стилю “Короткої записки”.

У свій час Самійло Величко, пишучи про специфіку більшості тогочасних українських історичних творів, так охарактеризував зусилля їх авторів: "А ежели кто ... и записал памятествованія годное, во время их бывшее д яние, то записал тилко для себя реестриком варзо щуплым и краткими словами, жадных з яких причин що повстало, як ся отпраововало и як кончило не выразивши околнчностей"²². "Краткая записка действий прежде бывших по наше время" цілком підпадає під таке формулювання. Відсутність належної культурної інфраструктури на теренах України другої половини XVIII ст. не сприяла розвиткові історичних студій, а тому написанням історичних творів займались поодинокі аматори, що прагнули зафіксувати плин часу хоча б на сторінках, за словами Величка, "щуплих реєстриків", одним із яких є "Коротка записка". На завершення варто звернути увагу на метод її укладення, який, крім компілятивності, можна охарактеризувати як метод спрощення й скорочення підставового історичного матеріалу. Укладення цієї хроніки передбачало виклад максимально стислого опису подій на основі готових текстів – "Лизогубівського літопису" та "Краткого літоизвранія". Мотивацію до використання такого методу написання історичного твору слід вбачати у прагненні створити лаконічний реєстр подій загальноісторичного і локального, у випадку цієї хроніки – київського – значення. Метод написання хроніки визначає її тип, який можна означити як локально-компілятивний.

Annotation

The article explores a little-known chronicle "The short note of the last event to our time" that describes historical events from 1589 to 1789's. The author analyzes a sours basis of the chronicle that including "Lyzohub's chronicle" (1506-1742). Also was characterized a generally information background of the chronicle and its place in the historiographical process of the epoch.

Аннотація

В статті досліджується маловідома пам'ятка української історіографії другої половини XVIII ст. "Краткая записка действий прежде бывших и по наше время", що охоплює опис подій з 1589 до 1789 р. Піддається аналізу джерельна основа хроніки, що серед інших включає в собі "Лизогубівський літопис" (1506-1742 рр.), також охарактеризовано загальне інформаційне тло хроніки та її місце в історіографічному процесі доби.

- 1 Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І, од. зб. 6300, арк. 53-74.
- 2 Мацюк О. Філіграні архівних документів України. – К., 1992. – Стр. 65.
- 3 Апанович Е. Рукописная светская книга на Украине XVIII века. – К., 1983. – С. 172.
- 4 ІР НБУВ. – Ф. І, од. зб. 6300, арк. 53
- 5 Там само. – Арк. 53 зв.
- 6 Там само. – Арк. 61 зв.
- 7 Там само. – Арк. 53-53 зв.
- 8 Апанович Е. Рукописная светская книга на Украине XVIII века. – С. 172.
- 9 Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – Т.1. – К., 1856.
- 10 Сборник летописей относящихся к Юго-западной Руси. – К., 1888. – С. 5-6.
- 11 Иконников В. Опыт русской историографии. – С.1611 ; Ковальський М., Мыцик Ю. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1978. – № 2. – С.93; Дзира І. Джерельна основа “Короткого опису Малоросії” та “Лизогубівського літопису” // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2001. – Вип. 5. – С. 139-140.
- 12 Научно-исследовательский отдел рукописей Российской Государственной библиотеки. – Ф. 152, ед. хр. 26, л. 84-104 об. Хроніка міститься на сторінках т. зв. збірника гетьмана Розумовського, укладеного в 1753 р. Пізніша копія цього збірника (70-ті роки XVIII ст.) зберігається в ІР НБУВ. – Ф. І, од. зб. 203, арк. 75-84 зв.
- 13 ІР НБУВ. – Ф. І, од. зб. 6300, арк. 53.
- 14 Там само. – Арк. 54.
- 15 Там само. – Арк. 57.
- 16 Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев. – С. 22.
- 17 ІР НБУВ. – Ф. І, од. зб. 6300, арк. 58 зв.
- 18 Там само. – Арк. 53.
- 19 Межигорская летопись (1608-1700) // Сборник летописей относящихся к Юго-западной Руси. – К., 1888. – С. 96.
- 20 Там же. – С.96.
- 21 Краткое летоизбрание знаменитых и памяти достойных действ и случаев. – С. 34; ІР НБУВ. – Ф. І, од. зб. 6300, арк. 59-60 зв.
- 22 Величко С. Летопись событий в юго-Западной России в XVII веке. – Т. І. – К., 1851. – С. 6.